

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ: «АЗІЯТСЬКИЙ РЕНЕСАНС» І «ПСИХОЛОГІЧНА ЄВРОПА»

У свідомості більш-менш освіченої публіки прізвище Миколи Хвильового неодмінно асоціюється – крім акту самогубства – з гаслом «Геть від Москви» і відповідно орієнтацією на «психологічну Європу», меншою мірою – з «ідеєю азійського ренесансу». Це гасло і ця ідея належать до загальновідомого про Хвильового. А загальновідоме – і це теж загальновідомо – є найбільшим ворогом пізнання. Звідси – необхідність знову і знову звертатися до загальновідомого.

У цьому випадку спробую показати, що не тільки в уявленні пересічного читача зміст обох ідей Хвильового («європейської» та «азійської») збіднений і спрощений, а й у спеціальних літературознавчих працях не всі їхні аспекти наголошені.

Почати з того, що обидві ідеї зазвичай сприймаються в контексті публіцистики Хвильового, а контекст його поезії та прози залишається поза увагою (за винятком моментів естетичних – європейських «слідів» у стилістиці його прози, – але це інше питання).

Пружиною творчої енергії Миколи Хвильового було прагнення до універсальності. Його художній світ розімкнений в історичний час і в глобальний простір, а думка звертається до вічних загадок буття й загальнолюдських цінностей (хай і в «класовій» інтерпретації, а власне в «пролетарській» риторичі). Звідси його відраза до всякої провінційності, звідси ж і конфронтація із «всефедеративним міщанством», неприйняття переродження революції – з її світовим соціально-етичним зарядом – у партійно-бюрократичну обивательщину: неприйняття, що набувало трагічного характеру.

Світова революція, світова правда – правда тисячоліть, світова справедливість – на цей масштаб були налаштовані герої раннього Хвильового, а його герої (герої-революціонери) були часткою його самого навіть за наявності іронічної дистанції, яка поступово зростала, проте не скасовувала ідеал (голубі озера загірної комуни), а тільки його драматизувала. Бо лише в цьому масштабі бачилося Хвильовому й національне визволення України, – інакше ж вона приречена була поволі конати в братерських обіймах Москви. В цьому ключ до розуміння його потягнень до світової революції, а не у відзивності на актуальні гасла доби (одним із яких і було тоді гасло «світової революції»).

«...Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії – світової, синьої.

Це – революція.

(...) Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять –

на північ,

на південь,

на захід,

на схід.

І ширяємо над землею, замріяні, далекі» (1, 230–231).

Герої ранніх новел Хвильового живуть у переконанні, що «гряде час світової революції» («Чумаківська комуна» – Микола Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. Т. 1. – Нью-Йорк – Балтімор – Торонто: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1984. – С. 244. – Далі цитати з Хвильового подаються за цим найповнішим досі виданням). І вони почуваються ланкою всепереможної стихії:

«...Андрій розсипав у степ:

– Передавайте по лінії: Чумаківська комуна салютує в мороз: хай живе світова революція.

І одкликався мороз:

– Слава. Слава. Слава» (1, 250).

І це – далеко не комічний курйоз і не гротеск, як може здатися багатьом із нинішнього покоління. «Це – з книги дум народніх: ходять бояни невідомих комун і співають вечірню молитву, коли жевріє свіча загірного сонця:

– Слава в верхів'ях революції і на землі радість!» (1, 212).

І сам, і голосами своїх молодих героїв Хвильовий співав псалми революції. Навіть маленький «мураль революції» товаришка Жучок (чи не найоригінальніший «український» внесок Хвильового в світовий іконостас героїв революції) інстинктивно відчуває оту безмежність стихії волі:

«Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зідхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

– На весь світ!» (1, 154).

Не позбавлений інтелектуальних інтересів юнак Юрко поривається з Донеччини «за кордон революцію робити». Юркові не пощастило; трохи припізнився. Героїчний похід Червоної армії на допомогу Бела Куну захлинувся на «контрреволюційному» Прикарпатті, а блискучий рейд кінноти Будьонного під кличі «Дайош Варшаву!» скінчився катастрофічним «чудом на Віслі». І питання: «Коли в Румунії буде революція?» – так і розтануло в повітрі. Може, тому Юрко й опинився на заводі. «Чого мене не пускають за кордон? – ремствує він. – Я ладен зробити замах хоч на самого Пуанкаре. Я родився для вибухів. А на заводі я теж не можу – тут треба марудної праці, а я не можу. Я досі почуваю гармати...» (1, 177).

Тут Хвильовий торкнувся важливого психологічного феномену, характерного для людини багатьох суспільств, а надто тих, де вона не має соціального простору для самореалізації: тоді вона поривається в зовнішній світ – ко-

гось визволяти, кудись нести революцію, звідкілясь розпалювати світову пожежу. «Без революції, коли нема творчості, життя тече нудно, одноманітно (або, або: дух творчості, дух руйнування)» (1, 170).

Але ж... «на весь світ» революція не пішла, а вдома її «з'їли сукини сини» (1, 183). Отож учорашнім героїчним революціонерам залишилося царство сірості й нудьги, в якому густо посіялися квіти зневіри, розбрату й морального дегенератства. Дехто, правда, й далі переймається «нормами комуністичної етики» – як-от Марія з «Синього листопаду» – не хоче змиритися ані з тим, що «жінчини революції пішли плодити дітей», ані з тихим термідом («– Скажіть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: урочисто ходить по селах комуна. Де ви її бачите? Просто – тоска. Просто – харя непереможного хама».– 1, 226). Але таким сліпцям радять: «Тоді виходьте з партії». Поки що радять. Це ж тільки ще 1923-й рік. Ще й троцькізмом не запахло. Тільки ще «робітнича опозиція» заворушилася. А отой стихійний комуніст з народу – «кіт у чоботях», «товариш Жучок», – «відкіля прийшов, туди й зник» (1, 154) – доля всіх ентузіастичних масовиків.

А тим часом різноманітні «сукини сини», в тому числі й з-поміж авангарду революції, спокійно облаштовуються в новому житті. «Дехто з комуністів хазяйствечком обзавівся й будиночок збудував» (1, 241). Це були тільки перші квіточки. Але вже свідок життя-буття партійної еліти, робітник на віллі, Сидір дає своє резюме: «Більшовицька власть, щоб ти знала, не печериця печена. Це значить воля й свобода. Як ти набиваєш собі пельку, то й іншим не перешкоджай. О!» (1, 123). А вчорашній канцелярист пише заяву: «Прошу мене зачислити в кандидати Вашей государственной партії» (1, 328).

Але не світовою революцією жила Україна. І не тільки принесеною більшовицькою. Вона дихала своїм духом: «Не одна трясина ніч пройшла, іде, пройде – тисячі, тисячі, тисячі (...). Заспівають, запишуть нащадки: був Приймак і Буденний, і були – тисячі, тисячі, тисячі... (...) Гримали повстання. Лютували повстанці» (1, 314).

«Уся Україна повстанська, запорізька. Куди не глянь – усюди бандити. Мабуть, і за цими берегами сидять...», – непокоїться приїжджий у дитячій колонії. Раз у раз чуємо, що село не любить комуністів. А в тифозних бараках думається «велика народна дума: де правда?» (1, 146).

Отже: що це за дивна земля, де серед провінційної нудьги народжуються світові мрії, в тій же нудзі й згасаючи; де село сьогодні йде за «більшовиками» («...Був я в партизанах. Ще з Махном ходив, а що до чого й досі не добрав. Така вже вдача: як вип'ю пляшку, то й за власть совітів. Більшовиків подавай – і квит».– 1, 170), а завтра вистрілюють «комуністів»; де місто ховає «в своїх завулках криваві легенди на сотні років» (1, 132–133); де глухо вирує непокірливість, загрожуючи втопити в таємничому хаосі уявну історичну раціональність?

Ось тут і звучить у Хвильового: «Азія».

«...Сосни гудуть-гудуть...

– Чого так сосни гудуть?

– Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої – азійський край!» (1, 182 та ін.).

Це пронизливий рефрен етюду «На глухім шляху», проте цей мотив «несибірської тайги» – глушини й «тоски», але й грізної невідомості, зачаєної світової несподіванки, – чується і в багатьох інших творах. Ця, сказати б, готовність до катаклізму закладена в історії:

«...В п'ятому віці – дикім і далеком – від Уральських степів, від Волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гуни, сармати, германці... І вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттіла, король гунів.

...Проходили віки. І прийшов глухий вік – XIV. І на невідомих азійських верхів'ях підвелась грізна постать Тамерлана...»

Зацитувавши цей нібито «фрагмент із забутої і розвіяної поеми “Азія”», автор додає: «Це nota bene до моєї віри: велика істина землі: сонце підводиться на сході» (1, 181).

Здавалося б, ця віра прямо суперечить пізнішій орієнтації на Європу (не кажучи про ортодоксальний марксизм), але, як побачимо, в цьому була своя логіка.

Поки що Азія присутня в текстах Хвильового промовистими історичними ремінісценціями. Але вже озивається й сучасне. Спершу як складник світової перетряски й безтямної радості інтернаціонального хаосу. І в саркастичному варіанті: «...Єфто п'ятой вагон – антінаціональної. І скажу я тобі, братяц, про народи. Латиш – єфто тіш, смірної народ, мудрай. Ходя – китаяць аль тутарин –суварай і вернай народ. А вот єфто хохол – паняхіда: как завоя про поля аль про дівчину – тякай!» (1, 157).

І в патетичному варіанті:

«Плякати! Плякати! Плякати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плякати! Плякати! Плякати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Колчак. Юденіч. Денікін – ще, ще, ще...

Місяць, два, три, шість, двадцять – ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!» (1, 160).

Азія вносить свої барви в картину уявної світової революції, і мірою втихомирення Європи ці барви сприймаються яскравішими й обнадійливішими. Більшовики й підвладний їм Комінтерн дедалі більше пов'язують свої надії з національно-визвольними революціями на Сході. За цих умов Україна стає свого роду полігоном, де має бути знайдено і випробувано рецепт поєднання соціальних і національних завдань революції, розв'язання соціальних і національних проблем у їх зв'язку – в дусі комуністичних теорій про соціальне і національне визволення народів. Україна стає важливим суб'єктом впливу на революційний Схід. Це, до речі, одна з головних підстав і мотивів політики «українізації». Радянській Україні «передовіряються» і деякі напрямки дипломатичної діяльності, наприклад у відносинах з кемалістською Туреччиною.

Українська інтелігенція добре розуміла взаємопов'язаність національно-культурного відродження і зовнішньополітичної ситуації. І прагнула максимально використати сприятливу кон'юнктуру. Тим більше, що вона мала вже певні традиції співчутливої уваги до становища колоніальних народів і бачила об'єктивно зумовлену спільність їх боротьби із зусиллями українців. Усе це й стояло і за бурхливим зростанням інтересу до Сходу в українській літературі, і за потужним становленням наукового сходознавства в Україні.

Отож ідея «азіатського ренесансу» у Хвильового не була якоюсь його власною химерою. І мала не лише мистецькі виміри, на яких ми зупинимось далі. Хоч її політичного змісту Хвильовий ніде не конкретизує, але що цей зміст був для нього не тільки важливий, а й інтимно близький, – можемо судити з його славетних «Арабесок», де його велика мрія про «м'ятежну комуни», про «тихі озера загірної комуни» постає вже не в образі «голубої Савойї», а в образі «загірної Мекки»:

«...Тихий вечір. Синій вечірній город. Азія. І я цього тут не бачу: ні проституток, ні чорної біржі, ні старців, ні бруду. Я бачу: ідуть квакери – не ті XVII віку, а ці, сповідники світла, горожани щасливої країни. І я вірю, я безумно вірю: це – не квадратура кола, це – істина, що буде на моєму сентиментальному серці. І тоді в молитовному екстазі я дивлюся, як мільйон разів дивився, в далекий димок на курган, де скликає муедзин до загірної Мекки» (1, 413). Та власне і сама «голуба Савойя» постає в серпанку Сходу: «Бігли вітри зі Сходу – сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул. Через перевали, з азіатського степу, з глухої тайги, летіли: депеша за депешою» (1, 394–395).

І далі: «...На сучасність я дивлюся крізь призму легенд Шехерезади. *Liberum arbitrium*... Для епохи великого ренесансу буде характерним строката весна й плебеїв Великдень» (1, 414).

І останні слова «Арабесок»: «Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду».

«Арабески» з'явилися друком 1927 року. Літературна, а по суті політична дискусія навколо європейської тези Хвильового вже ось-ось мала бути остаточно залята шквалом партійного шельмування. Можливо, маємо тут одну із останніх спроб Хвильового трохи змінити ракурс своєї мрії, ухиляючись від найдошкульніших ударів офіціозу. Може, було й певне розчарування в ідеї «Європи»: чи випадкове наголошування уявних етичних і естетичних переваг східного світу?

Але тут маємо перейти до ширшого обговорення проблеми «азіатський ренесанс» і «психологічна Європа» у Хвильового – як вона стоїть у його публіцистичних концепціях.

Перші публіцистичні виступи Хвильового мали характер листів до літературної молоді, яку він орієнтував на шанобливе ставлення до творчої праці та навчання у справжніх майстрів, хоча б і не віднесених до числа пролетарських, як-от Микола Зеров. Пафос памфлетиста спрямований проти «червоного» неуттва, «безграмотного міщанства» та «рідненької просвіти» в вишиваній сорочці і з задрипанським світоглядом» (4, 73), проти «бойової халтури», проти «масовізму» і «селозування» пролетарської культури, ідеологом яких Хвильовий оголошував «Плуг». Принципові розходження з «Плугом» фігуально подано так:

«– Зеров чи Гаркун-Задунайський?

– Європа чи «просвіта»?» (4, 71).

(Гаркун-Задунайський – у цьому випадку не реальна постать з «малоросійських труп» кінця XIX – початку XX ст., а створений Винниченком узагальнений образ претензійної безкультурності й провінційності. І «просвіта» – не конкретна культурницька структура, а традиція обмеженості й несмаку.)

Хвильовий категоричний: «Для пролетарської художньої літератури без всякого сумніву корисніш – гіперболічно – в мільйон разів радянський інтелігент Зеров, озброєний вищою математикою мистецтва, ніж сотні “просвітян”, що розуміються на цьому мистецтві, як “свиня в апельсині”, що на сьомому році революції раптом зробилися революційніші від самого Леніна, і тепер виступають по різних радянських журналах з “червоними” фразами під прізвиськами якогось “ця” чи “енка”» (там само, с. 72).

Чи враховував Хвильовий, що тут він фактично вступає в конфлікт з лінією партії на «культурну революцію», на «масовізм» і на виховання інтелігенції нового типу, робітниче-селянської інтелігенції? Мабуть, не сповна, бо обмежився застереженням, що масовий рух утворює «резерв, що й ляже в основу “народження” через десяток-півтора справжньої другої генерації», тоді як провідники «Плугу» «з робітників і селян роблять, замість корисних радянських журналістів, припустім, нікому не потрібних віршомазів та інших бозописців» (1, 71).

Як узгодити цей фактичний виступ проти «червоної халтури» малокультурних авторів правильного класового походження – з тезою про нове, пролетарське мистецтво, якої дотримувався і Хвильовий? Хто ж тоді має творити це пролетарське мистецтво? Хвильовий відписується: «Нове мистецтво утворюють робітники й селяни. Тільки з умовою: вони мусять бути інтелектуально розвиненими, талановитими, геніальними людьми» (4, 83).

Опоненти заперечували: звідки ж візьмуться ті «талановиті» й «геніальні», якщо не буде масового руху за освіту й культуру, якщо не буде терплячої роботи зі здібною літературною молоддю? Сергій Пилипенко, керівник

«Плугу», закидав Хвильовому та іншим «олімпійцям», «академікам» зневажання літературного молодняка, його потягу до творчості та нерозуміння завдань і масштабів культурної революції, культурного піднесення країни, селянства зокрема. Трохи рації в цьому й було, але ще більше було неготовності до тих високих критеріїв – щодо змісту, естетичних, інтелектуальних, – що їх висували Хвильовий та «олімпійці» з «Гарту», а потім «академіки» з ВАПЛІТЕ. Ось як, наприклад, розумів справу один із інспіраторів дискусії Гр. Яковенко: «...Старі літератори (не лише віком) і нові письменники з високорозвиненими інтелектами (це, певно, іронія. – *Авт.*), далекими від завдань часу, повинні мати при пролетарській літературі місце референтів, технічних радників, яких треба використовувати, головним чином, для оволодіння формою, а не змістом. Зміст – життя, а життя сам пролетаріат творить і не може його не відчувати. Таким чином, ідеологічними суддями вони бути не можуть. Ця справа їх не торкається» («Культура і побут», ч. 19, 25 травня 1925 року).

Схожі настрої панували серед тієї маси графоманів, що посунула в літературу, надихаючись принципом: не святі горшки ліплять. Тож можна зрозуміти сарказм, з яким Хвильовий випишував збірний образ войовничого літературного провінціала «енка». І можна зрозуміти, чому його памфлети справили враження свіжого вітру, що увірвався в тяжку задуху.

Здавалося б, йшлося про справи професійної кваліфікації. Але дискусія зразу ж почала виходити на політичну орбіту. Хвильовий сам дав для цього вдячний привід – своєю дилемою: «Зеров чи Гаркун-Задунайський?»; «Європа чи «просвіта»?»

Що молодим письменникам треба вчитися – погоджувалися всі. Але як учитися і в кого? Хвильовий своє сказав. І зчинив бурю.

Чому далека буржуазна Європа, а не близька й рідна більшовицька Москва? Чому європейська культура, а не російська? Хвильовому закидають антиросійськість, русофобію. Але він не був русофобом, добре знав російську літературу, і вона посідала не останнє місце в його інтелектуальному арсеналі. Але він гостро відчував небезпечну асиметрію в українсько-російських культурних відносинах; панування російської культури в Україні закріплювало її, України, колоніальний статус, і за цих умов однобічна орієнтація на російську культуру оберталася епігонством, позадництвом і мавпуванням. Це стало свого роду національною традицією.

«Від Котляревського, Гулака, Метлинського через “братчиків” до нашого часу включно, українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться – *дерзати!*» (4, 177).

Усі «конкретні постаті з нашого минулого, які захоплювалися естетизмом» (Хвильовий називає тут Євшана, Вороного, «молодого Семенка»; в іншому випадку також Ольгу Кобилянську) були «трагічними моментами в історії нашої культури» через умови «жахливого позадництва» «хохляндії».

А саме ці умови й культивує «масовізм у плужансько-напостівській репрезентації» (4, 288). Це визначення не випадкове: московська група «На посту» намагалася взяти під свій контроль літературний рух у всіх республіках, нав'язуючи свої вульгаризаторсько-соціологічні критерії, і «Плуг» ішов назустріч «напівцям» та ВАППу. (Останнім важче було домовлятися з національно визначеними «Гартом» чи ВАПЛІТЕ.) Але, зауважує Хвильовий, «українська дійсність складніша за російську».

У перших своїх памфлетах Хвильовий не заглиблюється в питання про відмінність української національно-політичної дійсності від російської. Але логіка полеміки штовхала до цієї теми. І вже в памфлеті «Дайош пролетаріат» – десятому з циклу «Апологети писаризму» (1926 р.) – він руба ставить корінне політичне питання: про необхідність «дерусифікації робітництва» і нейтралізації «російського міщанина», який є «не меншим (коли не більшим) внутрішнім ворогом революції за автокефально-столипінський “елемент”» і «головною перешкодою до дерусифікації робітництва» (4, 301).

Немає сумніву, що для такої гострої постановки питання Хвильовий скористався партійним рішенням про посилення курсу на українізацію. Невдовзі з'ясується, що в партії переважало інакше розуміння українізації, і Хвильовому дадуть це відчути. Але деякий час він ще мав можливість розвивати і загострювати свої антирусифікаторські думки. Заключний, тринадцятий памфлет із циклу «Апологети писаризму» мав драстичну, відтоді немислиму назву: «Московські задріпанки». Безпосереднім приводом для цього виступу стала брошура «Європа чи Росія?», яку видав у Москві Кость Буревій, ввійшовши в гостру полеміку з Хвильовим (тут треба нагадати, що пізніше Кость Буревій зблизився з Миколою Хвильовим, якого пережив лише на один рік).

Буревій радив українським авторам вчитися в російській літературі, зокрема «почитати Белінського», тож Хвильовий епіграфом до свого памфлету ставить великий пасаж із В. Белінського, який варто тут навести: «Если русские могут гордиться несколькими поэтическими именами, – они первоначально обязаны этим соприкосновенности своей истории и истории Европы к усвоенным у Европы элементам жизни. Что же касается малороссиян, то смешно и думать, чтоб из их поэзии могло теперь что-нибудь развиваться. Двинуть ее (малороссийскую поэзию) возможно только тогда, когда лучшая, благороднейшая часть малороссийского населения оставит французскую кадриль и снова примется плясать трепака и гопака».

І Хвильовий починає, як він каже, «з місця в кар'єр»: «Цією красномовною і пікантною цитатою ми зовсім не думаємо обвинувачувати Белінського в шовінізмі, ми цим хочемо підкреслити, якою ненавистю до української поезії просякнуто було ту літературу, що в неї радять нам учитись наші москвофіли. Це зовсім не значить, що ми цю літературу не любимо, а це значить, що ми органічно не можемо на ній виховуватись» (4, 313).

І далі: «Що російська література є одна із найкваліфікованіших літератур – це так. Але наш шлях не через неї» (4, 317). Бо українська дійсність складніша за російську, бо перед молодістю українською літературою стоять інакші завдання, бо вона «стає на власний шлях розвитку». І оскільки стоїть питання: «на яку із світових літератур вона мусить взяти курс?» – Хвильовий дає відповідь:

«У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватись на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже вигодовувати на ній наше молоде мистецтво – це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки – ці ідеї ми, як представники молоді нації, скоріш відчуємо, скоріш виллємо у відповідні образи. Наша орієнтація на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми» (4, 315–316).

Але, зауважує Хвильовий, це не європофільство: «досить “фільствовати” – “дайош” свій власний розум!» Отож «в Європу ми поїдемо вчитись, але з затаєною думкою – за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо?» (4, 317).

Громогласні естетичні декларації були звичними в літературному й мистецькому житті 20-х років. Але тут уже гостро запахло політикою. Таких заяв українська мова не чула до того і не чути більше ніколи. І немовби ставлячи всі крапки над усіма «і», Хвильовий продовжує: «Українська економіка – не російська економіка і не може бути такою, хоч би тому, що оскільки українська культура, виростаючи з своєї економіки, зворотно впливає на останню, остільки і наша економіка набирає специфічних форм і характеру. Словом, Союз все-таки залишиться Союзом, і Україна є самостійна одиниця. Радимо тов. Буревієві приїхати сюди і уважніш придивитись. Боїмось тільки, що закричить він “гвалт”! Бо й справді: Малоросія вже одійшла в “область преданія”. Ми під впливом своєї економіки прикладаємо до нашої літератури не “слов’янофільську теорію самотності”, а теорію комуністичної самотності. Правда, ця теорія наших москвофілів-“європенків” може налякати, але нас, комунарів, вона зовсім не лякає і навіть навпаки. Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна» (4, 315).

Це ніби пряме продовження Шевченкового: «У них народ і слово, і в нас народ і слово». (А пізніше Василь Симоненко скаже: «Хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою говорю».)

Хвильовий не дарма постійно вживає множину: «ми». Він справді висловлював позицію потужного гурту інтелігенції, яка, в свою чергу, співвідносилася з позицією частини керівництва КП(б)У – тих, кого пізніше затаврували як «націонал-ухильників»: у першу чергу О. Шумського і М. Скрипника (мотив від економіки немовби вгадує концепцію, яку виклав М. Волобуєв у статті «До проблеми української економіки» в журналі «Більшовик України», 1928, ч. 2–3).

Але Хвильовий доводив до краю ті думки, які інші воліли б висловлювати дипломатичніше або й тримати «в резерві». В цьому сенсі він ставив у скрутне становище своїх можливих союзників у меншості партійного керівництва, і їм довелося відмежовуватися від Хвильового і критикувати крайнощі «хвильовізму». Спершу це зробив М. Скрипник, а потім, у м’якшій формі, й О. Шумський.

Тим часом у справу втрутився сам Сталін (про це – далі), і наступний памфлет Хвильового «Україна чи Малоросія?» вже не був дозволений до друку. Натомість був уважно вивчений в ідеологічних спецслужбах і використаний у публічному шельмуванні Хвильового. Авторський текст памфлету не знайдено, але самовідданий дослідник Винниченка і Хвильового Григорій Костюк скрупульозно зібрав фрагменти, які цитували у своїх викривальних книжках А. Хвиля («Від ухилу у прірву», Харків, 1928) та Є. Гирчак («На два фронти в боротьбі з націонализмом», Москва, 1930), – і таким чином дав можливість уявити деякі ідеї цього драматичного виступу (див.: М. Хвильовий. Твори в п’ятьох томах. Т. 4, с. 413–425).

Головне питання для Хвильового: Україна колонія чи держава? Щоб вона не була колонією, треба «назавжди покінути з контрреволюційною ідеєю будувати на Україні російську культуру» (4, 415). Зокрема і «всі ті розмови про рівноправність мов є не що інше, як приховане бажання культивувати те, що вже не воскресне» (тобто «фактично, якщо не де-юре декретовану» російську гегемонію – тут Хвильовий якраз помилився: вона не те що не воскресла, вона просто не вмирала, а міцнішала і тріумфувала на «цвинтарі розстріляних ілюзій», якщо вжити образ Василя Симоненка, і на тирловищах «роздубови держави», якщо вжити вираз Павла Загребельного).

Бувши відвертим до кінця і мавши ту мужність, якої ні до нього, ні після нього не мав ніхто (і хтозна чи матиме), Хвильовий говорить, що в Україні відбувається боротьба за гегемонію між двома культурами – українською і російською. На книжковому ринку українська культура не може побороти свого конкурента: «її товар завжди буде розцінюватися як товар другого, третього, а то й четвертого ґатунку, хоч би він був і першого. Це закон психології нашого читача, принаймні на перший десяток років» (як бачимо, Хвильовий знову помилився в своєму оптимізмі: ця психологія безсмертна). Отож змагатися з російською культурою на арені її канонів – дарма. Тим більше, що українська інтелігенція в масі своїй «не здібна побороти рабську природу, яка північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній» (4, 419).

Це, власне, ті мотиви, які й раніше Хвильовий клав в основу своєї ідеї про необхідність відмовитися від орієнтації на Москву і творити свою культуру, навчаючись у «психологічній Європі». Легко говорити про такі речі сьогодні, але спробуймо перенестися в рік 1926-й... А втім, дещо й сьогодні звучить, сказати б, незвично. Ось таке, скажімо: «...Нове гасло, спрямоване проти російської літератури, ми розуміємо як гасло здорового суперництва («змагання») двох націй, але не як націй, а як революційних факторів» (4, 419).

Творчі сили для цього є, особливо молоді, але вони не бачать дальших перспектив через тісноту рамок культурного розвитку і не можуть «виявити свою творчу потенцію». «Справа в тому, що в той час, як в Росії компартія завжди втручається морально і матеріально в національно-культурне будівництво, в усі його закутки, **то в Україні, логікою одірваності керівних кіл від національного відродження** ми, крім химерної ситуації в культурному будівництві, маємо кілька імпотентних морально і слабеньких матеріально “хахлацьких апаратів”» (4, 416).

А якщо ми визнаємо українське відродження доконечним, неминучим етапом, то «ми не тільки повинні поширити матеріальну базу для виявлення культурних можливостей молодोї нації, але й подивитися на нове гасло по-марксистському» (4, 419).

І Хвильовий пропонує такий погляд: «Якщо яка-небудь нація [...] виявляє свою волю протягом сторіч, щоб виявити себе, свій організм як державну одиницю, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу в світовий загальноісторичний процес. Замазувати незалежність порожнім псевдомарксизмом – значить не розуміти, що Україна буде доти пляцдармом для контрреволюції, доки не перейде той природний етап, який Західня Європа пройшла в часи оформлення національних держав...» (4, 416).

Не будемо говорити про те, марксистський це погляд чи немарксистський. Важливо те, що його виведено з історичних фактів, і подальша історія його також підтвердила. Хіба не про це говорив півтора століття тому чех К. Гавлічек-Боровський: мир і спокій у Європі не будуть забезпечені, поки не буде загладжена кривда, заподіяна українському народові. І хіба не через це в сталінсько-хрущовсько-брежнєвсько-щербицькі часи Україна була бастіоном компартійної реакції? І хіба не це маємо на увазі ми, говорячи про те, що нинішня Європа без самостійної України неповна? А хіба був би можливий голодомор 1932–1933 років у державно незалежній Україні? І чи так розвивалися б події у Другій світовій війні, якби на сході Європи існувала повноцінна Українська держава? А кривавий терор на Західній Україні 1940–1950-х років?

Кажуть: історія не знає умовного способу («що було б, якби...»). Так, але говоримо про інше: події в Європі ХХ ст. розвивалися саме так трагічно не в останню чергу тому, що Україна була в ненормальному становищі й стала об'єктом ризикованої гри кількох політичних сил (Москва, Берлін, Варшава).

І ще про одне нагадає драматична теза Хвильового: ну до чого ж невігласькими або тупувато-цинічними є відомі постійно тиражовані заяви певного штибу політиків та політиканствующих базік про те, що незалежність дісталася Україні ні з того ні з сього, майже сама впала з московсько-єльцинського неба...

Отже, за Хвильовим, Україна має пройти етап оформлення в національну державу. Але він чудово розумів, що ніхто їй такої можливості надавати не збирається. На що розраховувати? І тут знову з'являється ідея «азійського ренесансу» як суми «визвольних рухів національностей Сходу». Може, відгукуючись по-своєму на ідеї Шпенглера, Хвильовий пропонує версію про чотири культурно-історичні типи: патріархального періоду, феодального, буржуазного і пролетарського. «Людський матеріал Азії» відіграв вирішальну роль у першому періоді; другий і третій насліджені енергією Європи. Але тепер «західня спільнота, природно, йде до стану духовної імпотенції. Творча енергія вичерпана...» (4, 420).

Постає запитання: «...Де ж та загадкова країна, яка розв'яже велику світову проблему?» Хвильовий має відповідь: «Вона там, на Сході. Азія знову виходить на широку історичну дорогу (...) Соціальний патос, яким горить сьогодні Азія, є не тільки перша ознака відродження нових грандіозних сил, але й ознака відповідності цих останніх четвертому типу культури» (4, 421).

Не будемо тут говорити про міру теоретичної обґрунтованості цих версій Хвильового. Зрештою, він не був теоретиком; це публіцистика, в якій озиваються то Шпенглер, то якась альтернатива російським євразійцям (тут уперше Хвильовий вживає термін «Євразія», але у своєму специфічному контексті). Однак важливіше інше: фактом був бурхливий національно-визвольний рух народів Сходу, який Комінтерн розглядав як чинник світової революції (під проводом європейського пролетаріату. У Хвильового навпаки: Азія мала підстобнути трохи вже приспаний опортуністами європейський пролетаріат). І фактом була важлива роль України як свого роду моделі поєднання соціального та національного визволення. Відповідно – і вибух теми революційного Сходу в українській літературі, піднесення наукового сходознавства, про що ми вже згадували.

Це й давало Хвильовому підставу перейти до головного для нього: «...При чому ж тут Україна? А при тому, що духовна культура більшовизму може яскраво проявитися тільки в молодих радянських республіках і в першу чергу під блакитним небом південносхідної республіки комун, котра завжди була ареною горожанських сутичок і котра виховала у своїх буйних степах тип революційного конкістадора. З одного боку, наша Євразія завжди стояла далеко від третьої (буржуазної.– *Авт.*) культури, і пробудження азійської енергії є пробудженням і її енергії. Більше того, оскільки Євразія стоїть на грані двох великих територій (як бачимо, у Хвильового «Євразія» – псевдонім України.– *Авт.*), двох енергій, постільки авангардом четвертого культурно-історичного типу виступаємо ми...» (4, 422).

Власне, в «Україні чи Малоросії?» Хвильовий дав уже виразне – з викликом – політичне оформлення тим думкам, які розвивав ще в перших памфлетах. Послухаймо: «Говорячи про азійський ренесанс, ми маємо на увазі майбутній нечуваний розквіт мистецтва в таких народів, як Китай, Індія і т. д. Ми розуміємо його, як велике духовне відродження азійськи відсталих країн. Він мусить прийти, цей азійський ренесанс, бо ідеї комунізму бродять примарою не стільки по Європі, скільки по Азії, бо Азія, розуміючи, що тільки комунізм звільнить її від економічного рабства (оцінимо прозорливість Хвильового.– *Авт.*), використає мистецтво як бойовий чинник» (4, 100).

Це – в «ранньому» памфлеті «Про Коперніка з Фрауенбургу, або Абетка азійського ренесансу в мистецтві» (другий лист до літературної молоді). І там само: «Отже, гряде могутній азійський ренесанс у мистецтві, і його предтечами є ми, «олімпійці» (так іронічно величали Хвильового та його друзів-ваплітян опоненти-плужани.– *Авт.*). Як в свій час Петрарка, Мікель-Анджело, Рафаель і т. д. з італійського закутка запалили Європу огнем відродження, так нові мистці, з колись пригноблених азійських країн, нові мистці-комунари, що йдуть за нами, зійдуть на гору Гелікон, поставлять там світильник Ренесансу, і він, під дальній гул барикадних боїв, спалахне багряно-голубим п'ятикутником над темною європейською ніччю» (4, 98).

Великий азійський ренесанс, за передбаченням Хвильового, простягнеться на кілька століть, як і ренесанс європейський, і перейде кілька етапів, кожен із яких характеризуватиме той чи інший художній напрям. Конкретизувати це провіщення Хвильовий усе-таки не наважується. Але впевнений, що перший його етап визначатиме «романтика вітаїзму», – а це те, з чим ідентифікувався творчий стиль його самого. Розуміючи, що це занадто загально, він застерігається: «...Сподіваємось, що наші памфлети будуть першим абетковим абзацом до теорії нового мистецтва. Сам теоретик мусить прийти – ми його чекаємо. Він буде романтиком вітаїзму: агітатором і пропагандистом наших засад» (4, 68). Він не прийшов і не міг прийти. І самі засади лишилися неозначеними.

Є очевидна суперечність між орієнтацією на Європу і версією «азійського ренесансу». Але ця суперечність знімається спільністю їх призначення в концепції (чи, власне, політичних і культурних прожектах) Хвильового.

Насамперед: в обох випадках ішлося про пошук міжнародного контексту для відродження України; пошук чинників, які допомогли б їй розімкнути лабеті гегемонізму. В обох випадках маємо також ідею українського месіанізму, в якій, власне, сплітаються «Азія» і «Європа». «Саме з південно-східної республіки комун, саме з радянської України й піде те нове мистецтво, що його так чекає Європа» (4, 122).

Чи мав Хвильовий якісь підстави для таких надій? Мабуть, дуже перебільшував – у нетерпінні національного самоствердження. Але вже були Павло Тичина, Микола Бажан, Лесь Курбас, Микола Куліш, Михайло Бойчук, був «український авангард» – немало за європейською мірою, був уже багатообіцяючий європейський резонанс на ці явища. Але головна надія була на те бурхливе піднесення молодих творчих сил, яке тривало до кінця 1920-х років. (Павло Тичина: «Хлюпни нам, море, свіжі лави! // О земле, велетнів роди!»)

І ось тут-таки знову з'являється аргумент від Європи. Чи це парадокс, чи «діалектика», чи просто «хвильовізм», але оновити Європу Азія зможе за допомогою самої Європи. Інакше: перш ніж Україна принесе в Європу нове мистецтво, вона мусить узяти від Європи її фавстівську спадщину, подолати свою культурну відсталість, символом якої є для Хвильового «просвіта», тоді як Європа в його розумінні – «психологічна категорія, яка виганяє людськість із просвіти на великий тракт прогресу» (4, 130). І це тим більше потрібно, що в той час, коли вже чути побідні кроки азійського ренесансу, – в цей час ««сатана» (тобто «просвітянський» графоман.– *Авт.*) повів нестримну й рішучу атаку зі своєї «бочки» на город, на міську культуру» (4, 81). Отже, каже Хвильовий, «ми зовсім не випадково, а цілком продумано поставили питання: Європа чи просвіта? Це одно із кардинальніших питань нашої доби. В Європі, як у психологічній категорії, об'єднано суму тих можливостей, які ми можемо в мистецтві протиставити «просвіті», теж психологічній категорії, з якої живиться куркуль /.../. В сьогоденній літературі борються дві сили: перша – це та, яка орієнтується на Європу, друга – це та, яку використовує просвіта, інакше кажучи куркуль» (4, 156–157).

Тут треба сказати, – хоч це вже інша й трагічна тема, – що Хвильовий не випадково, протиставляючи «Європі» «просвіту», оголошує останню ідеологією куркульства. І річ не тільки в політичній кон'юктурі, в тому, що так найпростіше було скомпрометувати суперника, – а мистецтвом політичної компрометації опонента Хвильовий володів не гірше, ніж його недруги, без цього тоді не було дієздатності. Річ ще й у тім, що українська класична література виробила потужну і стійку традицію соціального, етичного і психологічного викриття куркульства як глинтайського класу, і творці радянської літератури перейняли цю традицію, не помітивши, що більшовизм злочинно поширив межі категорії «куркульство» на все заможне селянство. Письменники були активними помічниками партії у справі колективізації, брали участь у виконанні планів хлібозаготівлі, і той же Хвильовий та його друзі – як, скажімо, Аркадій Любченко, – демонстративно несли прапор антикуркульства до самого початку голодомору, і тільки перші селянські трупи на вулицях Харкова розкрили їм очі на чергову історичну трагедію українського народу. Але це, повторюю, окрема тема.

Тим часом ще не 1932-й рік, ще й суцільна колективізація не почалася, і дискусія про «Європу» ще можлива.

Опоненти східно випитують у Хвильового: це ж яку Європу він має на увазі? Мовляв, Європу комунарів чи версальців, капіталістів чи пролетарів? «Беріть, – відповідає Хвильовий, – яку хочете: «минулу – сучасну, буржуазну – пролетарську, вічну – мінливу». Бо і справді: Гамлети, Дон-Жуани чи то Тартюфи були в минулому, але вони є і в сучасному, були вони буржуазні, але вони є і пролетарські, можете їх уважати «вічними», але вони будуть і «мінливі»» (4, 172).

Або трохи в іншому ракурсі: «Що ж таке Європа? Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив «на закаті», не та, що гниє, до якої вся наша ненависть. Це – Європа грандіозної цивілізації, Європа – Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу» (4, 110). І вища квінтесенція досвіду Європи для Хвильового – це «допитливий людський дух» («чорнокнижник із Вюртемберга», «доктор Фауст») та **«ідеал громадської людини, яка в своїй біологічній, ясніш психо-фізіологічній, основі вдосконалювалась протягом багатьох віків і є власністю всіх класів»** (це останнє прямо суперечить класовій риториці самого Хвильового-полеміста, хоча водночас цілком відповідає духові Хвильового-художника.

Європейський ідеал громадської людини – це чи не найголовніше для Хвильового. І він далі розвиває цю думку:

«Психологічна категорія є жива людина з мислями, з волею, з хистами. Жива людина є громадська людина. Клясичний тип громадської людини вироблено Заходом. Як надбудова, він вплинув на економічний базис, на добробут феодалів і буржуазії. Він вплине й на добробут пролетаріату. Його соціальний сенс у його широкий та глибокий активності. *Отже, не можна мислити соціального критерія без психологічної Європи*» (4, 174).

Дивним чином ця теза Хвильового не привернула особливої уваги ні його опонентів, ні прихильників та популяризаторів. А тим часом це, може, найважливіше в ідеї «психологічної Європи». І найтривкіше. І найактуальніше нині. Бо хіба це не те, що сьогодні зємо «громадянським суспільством», яке нібито хочемо будувати?

Протягом усього свого короткого творчого життя (трохи більше десяти років: 1921–1933) Микола Хвильовий був під пильною увагою літературної критики, а особливо партійних ідеологічних спецслужб. Його проза, а ще більше публіцистика, викликала зливу відгуків – як прихильних, солідарних, так і неприхильних, злостивих та й прямих доносів. Останнє стимулювалося публічними й непублічними вказівками партії, але немалим збудником були й амбіції ватажків різних ворогуючих літературних груп, за якими теж здебільше стояли вмілі партійні інспіратори.

Тут немає можливості бодай коротко оглянути весь спектр цієї боротьби навколо Хвильового. Зупинимось лише на деяких моментах, що безпосередньо стосуються нашої теми: ідеї «азіатського ренесансу» та «психологічної Європи» у Хвильового.

У загальній формі їх підтримали палкі однодумці Хвильового – Олесь Досвітній та Михайло Яловий, але чогось істотного вони саме в цю тему не внесли. Посутнішу підтримку дістав Хвильовий від Миколи Зерова, до культурного авторитету якого апелював і який адекватно оцінив спільність позицій в обстоюванні естетичної якості. У книзі «До джерел» він присвятив три статті літературній дискусії, яку викликали памфлети Хвильового. Одна з цих статей має назву: «Євразійський ренесанс і пошехонські сосни», але й у ній, як і в двох інших («Європа – просвіта – освіта – лікнеп» та «Зміцнена позиція») про власне «азіатський ренесанс» і не йдеться: неокласиків-європеїсту Зерова ця тема, мабуть, не була близькою, що мимоволі виказує й перейменування «азіатського ренесансу» на «євразійський» (трохи несподівано: адже в цей час «євразійство» стало досить голосною течією серед російської еміграції і було виразно забарвлене оновленим імперським реваншизмом; Хвильовий тільки пізніше, в неопублікованому памфлеті «Україна чи Малоросія», вжив термін «Євразія», але у виразно альтернативному до аутентичного євразійства значенні). Зате близьку йому тему «Європа» Зеров ставить на ширший і конкретніший ґрунт, ніж сам Хвильовий та його опоненти. Говорить про різні її ідеологічні та мистецькі версії в російській суспільності, підкреслює, що ще «київські дидаскали 17 віку не боялися вчитися у своїх ворогів-латинників» і що «з часів Куліші і Драгоманова, Франка і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської – щоб не згадувати імен другорядних – європейські теми і форми проходять у нашу літературу, розташовуються в ній». Тобто Зеров намагається заспокоїти опонентів Хвильового: нічого небувалого той не пропонує; треба вийти з політичної гарячки до спокійної професійної розмови. Але в тій обстановці це було вже неможливо, і солідаризування Хвильового й Зерова було поставлене на тяжкий карб їм обом.

У перших виступах проти Хвильового панувало роздратування його дошкульною критикою «просвітництва» і «масовізму» в літературі. Політичні звинувачення вийшли на перший план після відомого листа Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» (26.04.1926). Листа написано після розмови з О. Шумським, який висловив Сталіну свою (і, певно, багатьох українських комуністів) критичну позицію щодо політики, яку проводило в Україні керівництво КП(б)У на чолі з Кагановичем. Про Шумського Сталін говорить поки що в шанобливому тоні (він ще був потрібен, та й час масових політичних розправ у самій партії ще не настав). Сталін навіть визнає, що у Шумського є «деякі вірні думки» і що, «маючи правильну перспективу» у справі українізації, «він не рахується з темпом», мовляв, поспішає. «А темп тепер головне», – багатозначно закінчує Сталін. Однак мало не третину листа присвячено Хвильовому. Сталін чітко окреслив ті тези Хвильового, які прямо суперечили офіційній лінії партії та становили небезпеку для неї («а така небезпека стає все більше й більше реальною на Україні»). Це – вимога «негайної дерусифікації пролетаріату» на Україні; дистанціювання української культури і суспільства від російської та, мовляв (в інтерпретації Сталіна), «загальнорадянської»; захоплення якоюсь месіанстичною роллю української молоді інтелігенції («все це і багато іншого в устах українського комуніста звучить тепер /.../ більше ніж дивно»); а головне: «У той час, як західноєвропейські пролетарські класи та їхні комуністичні партії повні симпатії до “Москви”, до цієї цитаделі міжнародного революційного руху та ленінізму, в той час, коли західноєвропейський пролетаріат із захопленням дивиться на прапор, що майорить над Москвою, український комуніст Хвильовий немає нічого сказати на користь “Москви”, як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше геть від Москви. І це називається інтернаціоналізмом!» (И. Сталин. Сочинения. – М., 1948. – Т. 8. – С. 14).

І далі йде дуже характерне міркування – з арсеналу сталінських (і взагалі більшовицьких) важелів ідеопсихологічного тиску на національну партійну інтелігенцію: «Шумський не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можна лише борючись з крайнощами Хвильового в лавах комуністів». Звичайно, це була і пряма пропозиція Шумському виступити проти Хвильового, від нього цього довго довелося вимагати. Але самий прийом розколювання опозиції і спосіб тиску на авторитетних потенційних опозиціонерів мав ширше значення і постійно застосовувався в Україні: хто справді хоче національного майбуття і розвитку української культури, той мусить виступити проти крайнощів, які ведуть у «прірву»: «Від ухилу – у прірву», – так називалася брошура Андрія Хвилі, викликана «Вальдшнепами» Хвильового. Погроза «прірвою» була найдієвішою; силу її відчув на собі й

не один з погрозників. Той же Андрій Хвиля, колишній боротьбист, один із активних провідників українізації, під тиском її противників поступово позбувався шкідливих «крайнощів», аж поки став викривачем їх, – що не врятувало його від сумної долі за часів остаточної перемоги соціалізму.

Опоненти і гонителі Хвильового не були людьми дурними, добре знали на тонкощах партійної казуїстики і легко знаходили в нього вразливі місця. А найслабшою ланкою в його позиції було намагання виправдати класовою і партійною догматикою те, що виходило далеко за її межі: свій ідеал соціальної та національної справедливості, свою мрію про вільну Україну як шлях до «загірної комуни», де знайде свободу і правду все людство. Звичайно, він не міг не оперувати поняттями партійної догматики і, судячи з усього, щиро вірив у свою комуністичну істину саме як істину комуністичну, – але його ідеологічним прокурорам неважко було показати, як далеко його жадання й візії відбігають від більшовицького канону, окресленого московськими вождями, а тим більше від чітких зигзагів «генеральної лінії». На цьому успішно ловили Хвильового і Самійло Щупак, і Панас Любченко, і Леонід Підгайний, і Андрій Хвиля, і «друзі» з «Нової генерації», не кажучи про партійних провідників. І навіть серйозний філософ, автор глибокодумних есеїв, зокрема про творчість Павла Тичини, – Володимир Юринець свою солідну статтю «Хвильовий як прозаїк» («Червоний шлях», 1927, № 1) побудував на соціологічному деконструванні текстів Хвильового і доведенні невідповідності його, мовляв, біологічно-вітаїстської візії людини її, мовляв, соціально-культурній сутності. Тобто марксистуючий філософ «відбракував» у Хвильового найцінніше: його натхнення перевищення соціологічних схем.

Але Хвильовий відчував себе комуністом і боляче сприймав звинувачення у нібито відступництві, націоналізмі, а потім і фашизмі. До того ж, він відповідав не тільки за себе, а й за цілий напрям в українській літературі, навколо нього гуртувалися найталановитіші митці його покоління. Щоб зберегти своє реноме комуніста і творчі можливості для себе та друзів, він ладен був визнавати «помилки» і йти на поступки й компроміси. Але петля вимог затягувалася дедалі тугіше. Раніше не рятували посилання на Троцького й Бухаріна, тепер – на Сталіна й навіть Кагановича. Хвильовий здавав позицію за позицією. Щоправда, після кожного чергового визнання помилок йому вдавалося щось здобути в літературно-видавничій справі для гурту своїх однодумців: після заборони ВАПЛІТЕ – він організовує «Літературний ярмарок», після закриття «Літературного ярмарку» – «Пролітфронт». Але вже ненадовго.

Дарма Хвильовий переймає прийоми своїх супротивників і переходить на мову політичних наліпок, звинувачуючи одних у націоналізмі, інших – у фашизмі. Так, так – він тепер бореться з «хвильовізмом». Але ні вороги, ні друзі цього до уваги не брали. І для тих, і для тих він залишався автором «Я (Романтики)», «Вальдшнепів» і «Думок проти течії». Для одних об'єктом ненависті, для інших – любові.

...Минуло три чверті століття. З них більш як півстоліття твори Хвильового були під забороною, а ім'я його відкрите тільки для шельмування. Та пройшовши це пекельне горнило, воно, кажучи словами Шевченка, «в душі людській возродилось».

Хвильовий постає нині як одна з найзначущіших постатей української літератури ХХ століття. Всього десяток з невеличким лишком літ пощастило йому творчо працювати, але він перебував у центрі інтелектуального руху в радянській Україні, був одним із головних і плідотворних будівничих нової революційної літератури, генератором багатьох ідей, що наклали відбиток на культурне, духовне обличчя того часу; невтомним ініціатором незліченних починань, завжди придушуваних «згори», але таких, що встигали давати промовисті результати. До нього сходилися численні нервові зв'язки тодішнього літературного життя і боротьби.

Микола Хвильовий був поетом, але, залишаючись поетом-романтиком і в інших жанрах, і в житейській поведінці, і в політиці, – все-таки найглибшу печать на українську літературу поклав як прозаїк та як мислитель-політолог і культуролог (висловлюючись по-сучасному), публіцист і полеміст. У прозі він пройшов шлях від лірико-романтичного етюду, в імпресіоністичній імпульсивності й «незакінченості» якого було, однак, розмикання в безмежність і незалежність життя, відчуття могутнього потоку революційної стихії, – до геть нового на той час типу повісті й роману, різні моделі якого щойно випробовувалися в європейських та російській літературах: вільної конструкції (з винахідливим демонструванням цієї конструкції), есеїстичних та інтелектуалістських імпровізацій, що поєднують «висвічування» потоку свідомості з прийомами і пристрасною філософською та політичною диспу-ту.

Як ніхто інший, він зі скоряючою щирістю і силою виразив романтичну натхненність революції та її неминучу експансивну зверненість до всесвітності, її співвіднесеність із вічністю історії (на відміну від панівного світопочування, яке починало від моменту революції відрахунок світового часу, для Хвильового революція – лиш епізод у світовому русі життя), – але він же відчув і безнадійність, недосяжність цієї всесвітності та всечасності, безсилість і самої революції – хай і великої – обійняти світове й вічне буття; показав красу і згасання «м'ятежа» («м'ятежний» – його постійна наївно-горда самохарактеристика, «м'ятежність» – найвища точка піднесення людського духу); як ніхто інший, він «зсередини», з боєм невтишимого внутрішнього переживання, розкрив трагедію революційного максималізму, що захоплювався в рутині життя; побачив, як те, що здавалося йому зворушливо-наївним у фанатизмі «муралів революції», стало страшним; чесно відтворив болісні ідейні суперечки про долю революції, філософію і мораль якої саме життя піддало суворому іспитові; він передбачив (власне, вже бачив) переродження революції, її гнітючі трансформації в лещатах бюрократизму, великодержавного шовінізму та деспотизму і чутливо вловив, точно відобразив становлення чиновно-парткомандного апарату, його перші самовдоволено-владні кроки...

Творчість Миколи Хвильового багатоманітна в мотивах і мінлива в часі. Але в усі періоди було в нього і щось спільне, були лейтмотиви, що, розвиваючись, варіюючись, дисонуючи між собою, і складали стійку суть його світопочування.

Це насамперед мотив блакитної далечини, «загірної комуни», «тихих озер загірної комуни» – мотив мрії, поривання в невиразиму благість людського єднання в правді, красі й щасті; вищий ступінь емоціоналізації неясного соціалістичного ідеалу, який фактично не так уже й багато мав спільного з більшовицьким варіантом «наукового комунізму».

Але це й мотив «чорного трибуналу комуни» – вже сповнена сумнівів і самокартання, вже роз'ятрена моральним і національним рахунком до себе, але все ще із забійною силою інерції – романтизація терору як нібито неминучої і тому святої сили самоствердження революції; не зразу обернеться вона розпачем і трагічною сатирою. Це й мотив незбагненого вивітрювання духу революції та підміни його мертвою казенщиною: талмудизація ідеології. Це і гірко-саркастичний мотив «всефедеративного міщанства», в болоті якого гаснуть усі «вогні фанатизму».

У контрапункті цих мотивів відбувається якесь мучення, якесь саморозпинання духу революції. Микола Хвильовий різуче (і спершу болісно закохано, а потім відчайдушно оголено й моторошно) розкрив психологію революціонера як людини, що не хоче або не може жити звичайним «рутинним» життям, якій для самовиявлення і самоствердження потрібні світові катаклізми, перетряска основ буття і яка цю свою непристосованість (чи нездатність?) до конкретної «тривіальної» діяльності усвідомлює для себе як романтичний протест проти сірості обивательського існування та як поривання до соціального подвижництва. Не випадково ці люди не змогли знайти себе в пореволюційних буднях і НЕП сприйняли як гріхопадіння з небес революції в прірву реставрації та в трясину міщанства. Романтично-екзальтованій свідомості, що абсолютизує боротьбу, містифікує її способи та цілі, революція уявляється самоствердною формою без реального змісту: вихор, терор, ЧК, влада – все це: «як?» – а «що?» – всякає в пісок дедалі нуднішої риторички і в бездонність житейської рутини. Дух героя Хвильового мучиться і мечеться між полюсами, а точніше на грані, на стикові революційної романтики і нігілістичного розчарування, на стикові утопії та дійсності, що її спростовує. Романтичний настрій історично майже завжди пов'язаний з незрілістю форми життя або ідеї, з їх недостатньою визначеністю, коли відчуття величі досягається завдяки чи за рахунок неокресленості, аморфності явища. Чи можна сказати, що Хвильовий демістифікував революційну романтику? Поза всяким сумнівом, він демістифікував революційний фанатизм, бачивши, як його «юні фанатики комуни», які «горіли у вогні фанатизму», здатні з власної волі або з чужого збудження втрапляти в «тваринний екстаз». Що ж до революційної романтики як такої, то й найгірші розчарування не цілком відлучили Хвильового від неї, він протистояв її дискредитації та опошленню всією чистотою своєї душі; можна сказати, що революційно-романтичний настрій поступово переходив у нього в своєрідну соціальну форму «світового болю». А з другого боку – в романтичний сарказм, романтичну сатиру на виродження комуністичного імпульсу історії.

Серед лейтмотивів Хвильового – й мотив роздвоєння, мотив розбрату й братовбивства, мотив матеревбивства (як символ національного самовбивства) – не без впливу Хвильового він варіювався в українській літературі тих літ (хоч справжнє їхнє джерело, зрозуміла річ, у самій трагічно жорстокій історичній реальності). Тут і повторювані рефлексії національної відринутості: «Невже я зайва людина тому, що люблю безумно Україну?» (Оця «безумна» любов до України – це одне з багато чого шевченківського у Хвильового, але це окрема тема.)

Хвильовий увесь зітканий із суперечностей, які, однак ж, не тільки не позбавляють сенсу суперечні одні одні думки та настрої, а живлять їх. Серед таких суперечностей – і та, про яку ми говорили: між мрією про «голубу Савойю», між орієнтацією на «психологічну Європу» і на містично-революційну (в його інтерпретації) Азію; суперечність між гаслами «вікна в Європу» та «азійського ренесансу». Ми вже бачили, як ці нібито суперечні ідеї в нього одна одну скріплюють.

Три чверті століття, що відділяють нас від Хвильового, достатній строк для того, щоб історія дала свою оцінку не лише художнім вартостям певних культурних витворів, а й інтелектуальним та політичним ідеям того чи іншого діяча. Тексти Хвильового не тільки зберегли свою мистецьку вартість і пізнавальне значення, але й сьогодні мають свою магічну привабливість. А наскільки «правоспроможні» ті з публіцистичних, політичних, історіософських ідей його памфлетів, про які ми говорили вище? Чи не виявилися вони всього лиш суб'єктивними ілюзіями та довільними пророцтвами з самоомани? На перший погляд, саме так і сталося. Принаймні, так видавалося в оті наступні після смерті Хвильового й розгрому українства півстоліття. Все пішло «від ухилу в прірву», – як застерігали Хвильового. Однак історія чиниться не лише на поверхні суспільства, а й у підземеллі. Загнані туди сили та ідеї рано чи пізно озвуться тектонічними вибухами.

Головна ідея Хвильового: державна самостійність України неминуха. Головний аргумент: якщо якийсь народ протягом століть у різних формах виявляє своє прагнення до незалежності, то рано чи пізно він її здобуде і пройде той шлях, який пройшли всі народи Європи; протидіяти цьому означає гальмувати історичний розвиток. У часи Хвильового така ідея видавалася, якщо вжити його слово, «дерзостю». Через шість десятиліть вона здійснилася. Інша річ, що нинішня Україна – не така, якою вона уявлялася Хвильовому, – але цього вже не можемо ставити йому на карб. І не знаємо, якою вона буде ще через шість десятиліть.

Не випадково і не марною виявилася ідея європейської орієнтації України. І тут Хвильовий може бути для нас дуже повчальним, схилиючи нас до засвоєння не зовнішніх форм європейського життя, часом розкладових і минулих, а вічної культурної та інтелектуальної спадщини, духу творчості, громадянської постави і всього того, що нині зветься «громадянським суспільством». І немає потреби доводити, наскільки актуальним є застереження

Хвильового від «малоросійства» і «хохляцтва», від загіпнотизованості «московським диригентом», від інерції багатосотлітнього самовдоволеного й агресивного рабства.

А як бути з «азіятським ренесансом»? Він відбувався і відбувається, хоч і не зовсім у тих формах, що уявлялися Хвильовому. Але почасти і в них-таки. Хіба не справдилася його думка про те, що енергія революційного руху вигасає у Європі, а з більшою силою спалахує в Азії? І що комуністичні ідеї перемагатимуть в Азії? Так і сталося в ХХ ст., особливо в його другій половині. Тільки до Азії треба додати ще Африку і Латинську Америку. І хоч комуністичний експеримент у багатьох країнах Азії та Африки провалився, але він дав потужний імпульс національно-визвольному рухові на цих континентах.

А як із місією України, її провідною роллю в цьому русі? Зі зрозумілих причин вона цю роль не змогла відіграти, бо й сама вона, Україна, тоді була придушена як суб'єкт світової політики.

Нині геополітична ситуація в цій частині світу геть змінилася. Але молода держава Україна має шанс стати важливим чинником економічного, політичного і культурного співробітництва країн Причорномор'я і Середньої Азії, спираючись зокрема й на історичні традиції такого співробітництва, на відповідні факти нашої культури.

Як бачимо, і тут Хвильовий може нам дещо підказати.

Я далекий від того, щоб екстраполювати на сучасність візії Хвильового 20-х років минулого століття. Але вчімося в нього жити Україною, мислити Україною, шукати шляхи України в світ.